Dr. IVAN STROHAL:

VALTAZAR BOGIŠIĆ

PREŠTAMPANO IZ MJESEČNIKA PRAVNIČKOGA DRUŠTVA.

ZAGREB 1908.
TISAK DIONIČKE TISKARE U ZAGREBU.

o

DR. IVAN STROHAL:

VALTAZAR BOGIŠIĆ

PREŠTAMPANO IZ MJESEČNIKA PRAVNIČKOGA DRUŠTVA.

ZAGREB 1908.
TISAK DIONIČKE TISKARE.

Rad i ideje Valt. Bogišića stvaraju upravo osnovu i početak čitavoj nauci o pravu i pravnim načelima u slovjenskih naroda, kao posebnoj grani pravne znanosti. U tome, što je Valt. Bogišić ovu granu pravne znanosti, može se reći, upravo zasnovao, nalazi se njegova najveća zasluga; radi te već njegove zasluge ime se njegovo ne će izgubiti, dok bude Slovjena. Ako će se s vremenom i pronaći možda, da ima u radu i idejama V. Bogišića ovo ili ono, što ne stoji onako, kako je to Bogišić prikazao, zasluga njegova, da je stvorio nauku o pravu slovjenskih naroda kao nauku o jedinstvenoj grupi pravnih načela i uredaba, ostat će ipak neizbrisiva. Svaki je početak težak, u početku lako se posrne; pa zato ne će se ni V. Bogišiću moći zamjeriti, ako je gdjegdje i posrnuo.

Istina je doduše, da je već prije Bogišića postojala teorija o posebnim svojstvima slovjenskih naroda, i teorija o nekim specijalno slovjenskim pravnim uredbama, u kojima da se ova svojstva i cijela ćud i narav slovjenskih naroda manifestiraju. No s tim teorijama bavili su se prije Bogišića manje više samo nepravnici. Sa strogo pravničkoga gledišta nije se s pravom slovjenskih naroda kao s jednom cjelinom prije Bogišića nitko bavio. Radi toga može se reći, da je on nauku o pravu slovjenskih naroda kao posebnu granu pravne znanosti upravo zasnovao.

Bogišić je dalje velik ne samo, jer je, kako je rečeno, upravo zasnovao posebnu granu pravne znanosti, on je velik i radi toga, jer je sa svojim radom i s uspjesima svoga rada došao do svjetskoga glasa. — Slovjeni u opće ne imadu pravnika u užem smislu, koji bi kao takov došao do svjetskoga glasa. Lelewel i Maciejowski bili su u prvom redu samo historičari; Mickiewicz pjesnik i kulturni historičar; Hercen i Bakunin socialisti; a od novijih su opet Kovalevski i Novikov u prvom redu sociolozi. Pravnik u užem smislu tek je Bogišić. On je za pravo jedini slovjenski pravnik u užem smislu, koji je došao do svjetskoga glasa.

Bogišić je velik i u tome, što je pravo i pravne uredbe stao proučavati nezavisno od pisanih zakona. Njemu nijesu vrelom svemu pravu samo pisani zakoni; on traži pravo i izvan tih zakona. On je bio na ovo traženje

*

izvan pisanih zakona donekle upravo prisiljen, jer ono, što je on želio pronaći, t. j. ono, što je zajedničko u pravima svih slovjenskih naroda, i u čem se odrazuje narav slovjenskih naroda, nije mogao tako lako naći u pisanim zakonima. Tih pisanih zakona nije bilo mnogo, a koliko ih je bilo, bili su preuzeti od zapadnih naroda, pa nije došlo u njima do izražaja ono, u čemu se razlikuje pravo slovjenskih naroda od prava zapadnih naroda.

Da upozna pravo, koje živi u narodu nezavisno od pisanih zakona, obratio se je Bogišić s pitanjima o tom pravu na sam narod. On je doduše u duhu tadanje pravne nauke, koja je izvan zakona znala samo za pravne običaje kao vrelo pravu, tvrdio, da ispituje pravne običaje ; te se je doista mnogo i često gubio u istraživanju raznih narodnih navika, koje s etnografskog gledišta mogu biti vrlo značajne, no koje za samo pravo ne imadu skoro nikakve vrijednosti. Ali Bogišić je pri tome često duboko ušao i u samu stvar. On je ispitivao takodjer bez obzira na budi kakove običaje, što drži narod, da je u ovome ili onome slučaju pravo, što li nepravo; kako u narodu živi ovo ili ono subjektivno pravo, ova ili ona pravna uredba ; u čemu po shvaćanju naroda sastoji ovaj ili onaj pravni posao, te kakovim posljedicama radjaju pojedini pravni poslovi. — Sve se je to do Bogišića vrlo slabo ili nikako ispitivalo. Sam Nijemac Hellwald priznaje[1], da se Bogišić ima smatrati osnovateljem one škole, koju u Njemačkoj zastupa glasoviti Post, a koja se nazivlje etnološkom jurisprudencijom. Mnogo prije, veli Hellwald, nego li su se pojavila prva Postova djela već je Bogišić opisao po istim načelima običajno pravo u slovjenskih naroda.

Vrijedno je stoga, da se pobliže upoznamo sa životom i radom tog velikog muža.

V. Bogišić rodio se je 7. prosinca 1834. u Cavtatu. Porodica Bogišićeva, vele, da je podrijetlom iz Konavla, iz sela Mrcine. U Cavtat doselio se je tek djed našega Bogišića : Baldo Bogišić. Ovaj Baldo imao je četvero djece, od koje je najmladji Vlaho još za očeva života, kad je ovaj oslijepio, preuzeo gospodarstvo u roditeljskoj kući. Kuća ta bila je bogata, imala je mnogostrano gospodarstvo. Vlaho sin Baldov bio je otac našeg Valtazara, po dubrovačkom narječju Balda. Osim Balda imao je Vlaho još i jednu kćer. U porodu ove kćeri umrla je Baldova mati, a otac Vlaho oženio se je poslije njene smrti po drugi put ; no s drugom ženom nije imao djece. Tako je uz našega Balda ostala samo jedna sestra.

Iza svršene osnovne škole polazio je naš Bogišić neku privatnu školu kod jednog nekadanjeg pomorskog kapetana. Ova privatna škola odgovarala je donekle današnjim gradjanskim školama i nautikama ; učila se je u njoj osobito matematika, fizika, astronomija i nautika. S navršenom 12. go-

[1]) **Die menschliche Familie, str. 501., bilj. 1.**

dinom svršio je naš B a l d o i ovu školu. Iza toga polazio je privatnu školu kod cavtatskoga župnika-dekana I. Z a f r o n a. Ovaj mu je izdao i neku privatnu svjedodžbu za prva četiri razreda gimnazije. B a l d o je želio položiti ispit takodjer i na državnoj gimnaziji u Dubrovniku, a iza toga nastaviti nauke na visokim školama. No otac njegov bio je proti tome; on je želio, da mu sin ostane kod kuće, da poslije njegove smrti preuzme njegovo gospodarstvo, i zato, makar je i želio, da mu se sin naobrazi, nije pustio, da ide na nauke izvan Cavtata. — U Cavtatu još naučio je Baldo od liječnika M e s s i-a francuski; osim toga učio je i njemački. Talijanski bio je pak nastavni jezik u pomenutim privatnim školama. Tako je naš B o g i š i ć već kao dječak od 14—15 godina poznavao tri jezika, a osim toga znao je i nešto njemački. Kod Z a f r o n a naučio je takodjer čitati i pisati ćirilicom.

Dok je još u Cavtatu bio, kao mladi dječak, sastavljao je za djeda i oca različne isprave o pravnim poslovima, koje su ovi sklapali s drugima, a znao ih je zastupati i pred sudom. Osim toga putovao je u različnim trgovačkim poslovima po Dalmaciji, a i izvan Dalmacije. Pri tome upoznao se je s mnogim znamenitim ljudima iz one dobe. U Trstu upoznao se je s biskupom D o b r i l o m i s historičarom K a n d l e r o m; upoznao se je i s I v. K u k u l j e v i ć e m. Od djetinjstva pak bio je najbolji prijatelj s knezom N i k o l o m V e l i k i m P u c i ć e m. U Dubrovniku, upoznao se je i s knezom M e d o m P u c i ć e m, P e r o m B u d m a n i e m, I. K a z n a č i ć e m, P e r o m F r a n a s o v i ć e m i s drugima.

Kada je Dubrovčanin knez L u k š a G u č e t i ć dao raspisati nagradu za najbolji prijevod Tacitove „Vita Agricolae", natjecao se je medju ostalima i naš B o g i š i ć, te je njegov prijevod iza nagradjenog P a v l o v i ć e v o g prijevoda priznat drugim najboljim, dok prijevodi drugih starijih književnika (medju njima prijevod S t j. L j u b i š e) nijesu dobili tog priznanja.

Godine 1849. umro je djed, a godine 1856. otac B o g i š i ć e v. Uz mnogo gospodarskih posala bila je sada našemu B o g i š i ć u prva briga, da dodje u svijet na visoke škole. Zato je u prvom redu nastojao upotpuniti svoje znanje, i učiniti ispit zrelosti za gimnaziju. Školske godine 1858./9. dozvoljeno mu bje da polazi na državnoj gimnaziji u Mlecima predavanja za VIII. razred gimnazije, te je mjeseca srpnja 1859. položio na liceju „S. Catterina" u Mlecima ispit zrelosti.

Svršivši ovako gimnazijske nauke ode na visoke nauke u Beč. Najprije htjede na filozofski fakultet, da sluša filozofiju, filologiju i historiju. Poslije odluči se ipak za juridički fakultet. U Beču upoznao se je s M i k l o š i ć e m, koji je u velikoj mjeri utjecao na dalji tečaj B o g i š i ć e v o g života.

Prva dva semestra slušao je Bogišić u Beču; treći semestar slušao je u Berlinu, četvrti u Münchenu a posljednja četiri opet u Beču. Izmedju trećeg i četvrtog semestra pošao je u Pariz. Slušao je, kako je već rečeno pravo i državoslovne nauke; no pored toga slušao je na filosofskome fakultetu ne samo filozofiju, nego i historiju i filologiju. Kako se vidi iz njegovih kasnijih djela, osobito se je bavio studijom rimskoga i pandektarnoga prava; slušao je skoro sve najznatnije profesore rimskoga i pandektarnoga prava iz sredine prošloga vijeka, tako napose: Arndtsa (u Beču), Rudorfa (izdavača Puchtinih Institucija, u Berlinu), Windscheida (u Münchenu), osim toga uz put Iheringa (u Giessenu) i Vangerowa (u Heidelbergu). S Arndtsom i s Iheringom takodjer se je i osobno upoznao. Dalje slušao je Ungera, Glasera, Siegela, Steina, Neumanna (u Beču), Stahla, Gneista, Beselera, Richtera (u Berlinu) te Bluntschlia (u Münchenu), a od nepravnika slušao je Jägera, Sieckela, Aschbacha, Miklošića, Vahlena (u Beču), Boppa i Droysena (u Berlinu). Osim toga putovao je mnogo po Njemačkoj i Francuskoj; upoznao je mnogo svijeta, spoznao se s mnogim glasovitim muževima one dobe, napose — s glasovitim Slovjenima.

Tako se je upoznao s Vukom St. Karadžićem, M. F. Rajevskim, Met. barunom Ožegovićem, Josipom i Hermegildom Jirečekom, A. Mussafiom i s mnogim drugima.

Još prije svršenih sveučilišnih nauka promaknut bje na temelju disertacije „Ueber die Ursachen der Niederlagen des deutschen Heeres im hussitischen Kriege" na sveučilištu u Giessenu, god. 1862. na čast doktora filozofije. — Skoro pak iza svršenih nauka promaknut bje god. 1864. u Beču na čast doktora prava. — God. 1869. zadobio je na sveučilištu u Odesi honoris causa još i treći doktorat javnoga prava.

Oko Uskrsa godine 1863. dobio je Bogišić nakon svršenog sedmog semestra na preporuku Miklošićevu i Ožegovićevu mjesto kolaboratora u dvorskoj biblioteci u Beču. Do te dobe bio je u toj biblioteci namješten za slovjensku književnost profesor Miklošić. Pošto on nije mogao više obavljati te službe pored drugih posala, to je ostavio tu službu, i na njegov predlog dobio je to njegovo mjesto naš Bogišić.

U dvorskoj toj biblioteci imao je Bogišić prilike upoznati sve, što je do onda o Slovjenima napisano. I on je tu priliku u obilnoj mjeri izrabio — U toj biblioteci upoznao se je osim toga s mnogim znamenitim ljudima Upoznao se je napose s činovništvom ove biblioteke, u koje su spadali upravo znameniti književnici i učenjaci. Upravitelj biblioteke bio je glasoviti njemački pjesnik barun Münch-Bellinghausen (poznat pod pseudonimom Halm). Medju činovništvom ove biblioteke nalazio se je tada još mladi, naprijed spomenuti, Fr. Hellwald.

U biblioteci upoznao se je i s drugim znamenitim muževima, koji su u ono doba pohadjali ovu biblioteku. Tako se je upoznao s N. Tomaseom, Maciejowskim, Hubeom, Sreznjevskim, Fr. Račkiem, Gj. Daničićem, V. Jagićem, J. Tkalcem, St. Novakovićem, V. Gjorgjevićem, J. Gavrilovićem, N. Popovom i s mnogim drugima.

Upoznavši u pomenutoj biblioteci sve, što se je do onda o Slovjenima i njihovim pravnim običajima pisalo, poduzeo je skoro, kako je stupio u tu biblioteku, da napiše djelo o pravnim običajima u Slovjena. No doskora uvjerio se je, da ono, što je o Slovjenima napisano, sadržaje malo ili skoro ništa o njihovim pravnim običajima. Za to već se je u tom prvom znamenitijem djelu poslužio usmenim ispitivanjem o tim običajima. Pri tome su mu napose pomogli: prijatelj još iz djetinjstva knez Nikola Pucić (za dubrovačku okolicu, navlastito za Konavlje), S. Milinović (kasnije nadbiskup barski, za okolicu sinjsku), P. Odžakov (za Bugarsku), V. Ivanov-Želudkov (za Rusku), St. Gj. pl. Belošević (pravnik u Beču, za hrvatsko Zagorje), Marin Lucijanović (bogoslov u Beču, za Lastovo), Ignjat Orožen (svećenik u Štajerskoj, za slovenske krajeve), Jos. Vukelić (bogoslov u Senju, za hrv. primorje i vojnu krajinu), Al. Sandić (profesor u Novom Sadu, za Srijem i Banat), M. F. Rajevski (za ruske krajeve), Iv. pl. Maršo (koncipista kr. dvor. kancelarije u Beču, za Hrvatsku) i t. d.

Rezultat ovog sabiranja donosi Bogišić u djelu „O važnosti sakupljanja narodnih pravnih običaja kod Slavena". Djelo to otisnuto je u zagrebačkom almanaku „Književnik" god. 1866. i god. 1867., a kasnije još i napose pod natpisom „Pravni običaji u Slavena."

Istodobno mislio je na to da sastavi čitavi zbornik o običajnom pravu (barem) u južnih Slovjena. U tu svrhu sastavio je posebni „naputak za opisivanje pravnijeh običaja, koji živu u narodu." Tu je napose naveo 347 pitanja, na koja bi valjalo sabrati odgovore, da bude moguće opisati pravne običaje u narodu. Godine 1867. otisnut je taj naputak u zagrebačkom „Književniku", a osim toga napose i latinicom i ćirilicom. Naputkom tim obratio se je Bogišić na sav narod, napose na inteligentnije slojeve, da mu pomognu kod istraživanja običajnoga prava u južnih Slovjena, da mu dadu podatke, gradivo, na kom da sagradi nauku o tom običajnome pravu.

God. 1863. osnovano bje u Beču društvo „Slovanska Beseda" kao društveno središte svih Slovjena u Beču. Predsjednikom tog društva bio je Čeh grof E. Černin, a u upravni odbor bio je izabran medju ostalima i naš Bogišić. Uz Bogišića bili su u upravnom odboru Ognj. Utiešenović, Fedor Demelić, glasoviti poljski slikar Grotgier, pomenuti već Rajevskij, Iv. Golovacky i drugi. Bogišić je napose uredio

društvenu biblioteku, te je već god. 1865. tiskano od njega „izvješće o slovenskoj biblioteci u Beču za god. 1865." u godišnjem izvještaju pomenutog društva „Slovanska Beseda."

Mislima o nekom središtu za sve slovjenske narode daje Bogišić oduška i u članku „словенски музеум" otisnutom u novosadskom srpskom letopisu za god. 1867.

Istodobno napisao je za bečki „Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen" historičku raspravu „sull' epistolario di Stefano Gradi" (knj. XXVIII. god. 1867.) Ova je rasprava neki uvod za publikaciju korespondencije Gradićeve, koju je Bogišić tek god. 1906. odlučio se publicirati i u tu svrhu odaslao ju jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu.

Bogišiću je u to vrijeme ponovno bilo ponudjeno, da se dade birati za narodnog zastupnika u dalmatinski sabor. No on je te ponude otklonio, samo da političkim djelovanjem ne bude zapriječen u svom znanstvenom radu. God. 1867. bio je pozvan takodjer i na etnografsku izložbu u Moskvu; uslijed različnih zapreka nije mu ipak bilo moguće, da se tom pozivu odazove.

Godine 1868. preuredjeno bje školstvo u hrvatskoj i ugarskoj vojnoj Krajini; napose odredjena su bila dva školska savjetnika, koji su imali nadzor voditi nad svim školama u vojnoj Krajini. Jedan od tih imao je nadzor voditi nad svim školama u hrvatsko-slavonskoj Krajini sa sjedištem u Zagrebu; drugi imao je taj nadzor voditi nad svim školama u banatsko-srijemskoj vojnoj Krajini sa sjedištem najprije u Temišvaru zatim u Petrovaradinu. Školskim savjetnikom za hrvatsko-slavonsku Krajinu bio je imenovan svećenik i ravnatelj senjske gimnazije Stj. Sabljak, školskim savjetnikom za banatsko-srijemsku vojnu Krajinu bio je imenovan naš Bogišić.

U novome svome zvanju dao se je Bogišić odmah na posao; te je pripravivši se najprije dobro poduzeo inspekcijono putovanje. O toj inspekciji podnio je opsežan izvještaj. Pošto se je i opet radilo o reorganizaciji školstva u vojnoj Krajini, to bje Bogišić pozvan u Beč, da sudjeluje u komisiji, koja se je bavila reorganizacijom školstva. Nakon dvomjesečnog boravka u Beču povratio se je opet, ali ne više u Temišvar nego u Petrovaradin.

U Petrovaradinu upoznao se je sa svećenikom i književnikom I. I. Okrugićem; u Novom Sadu pak s književnikom Svetićem; u Beogradu opet upoznao se je s Daničićem, J. Šafaříkom, M. Banom, Novakovićem te B. Kallayem. — Kao školski savjetnik imao je prilike doći u uži doticaj s narodom tako velikog teritorija, kako je bila banatsko-srijemska vojna Krajina; tako je i neposrednim ispitivanjem naroda mnogo toga doznao o običajnome pravu u narodu.

God. 1869. nakon što su bili usvojeni zakonski predlozi o preustrojstvu školstva u vojnoj Krajini, odrekao se je Bogišić službe školskog savjetnika. Istodobno dobio je ponudu, da zauzme novo osnovanu katedru slovjenske pravne povjesti na sveučilištu u Odesi ; i on je tu ponudu prihvatio. Podjedno podijelilo mu je sveučilište u Odesi honoris causa naslov doktora javnoga prava, te ga je, pošto je stavljenu ponudu prihvatio, imenovalo javnim redovitim profesorom slovjenske pravne povjesti.

Koncem godine 1869. krenuo je Bogišić na put u Odesu. Put je taj bio vrlo tegotan, jer nije bilo još željeznica, već se je moralo s kolima putovati. Na putu se je Bogišić prehladio, te je dulje vremena bolovao. Ipak već mjeseca ožujka 1870. držao je inauguralno predavanje „о научной разработкѣ исторіи славянскаго права“ ; ovo predavanje bilo je kasnije još i napose otisnuto. — Predavanje ovo po opsegu ukazuje se dosta neznatnim, no znamenito je ono radi misli, koje su u njemu istaknute. Bogišić već u ono doba, pred skoro četrdeset godina, prigovara pravnoj znanosti, da se previše bavi samo s pukim mrtvim slovima zakona, a da se na pravni život naroda ne obazire. Zakoni se izdavaju, prigovara on, bez obzira na pravni život i potrebe naroda. On drži, da se imade pravni život naroda, ili kako se on izražava pravni običaji, ponajprije opisati, zatim ispoređiti s običajima drugih naroda i konačno da se prema tome tek imadu stvarati zakoni. Historička škola, drži on, da je u tom pravcu već nešto učinila ; ali on se s onim, što je historička škola učinila, nikako ne zadovoljava. — U tome predavanju ističe takodjer, kako su se praksa i teorija prava daleko razišle.

U prvo vrijeme svog boravka u Odesi imao je Bogišić mnogo posla sa svojim novim zvanjem. Ruski jezik doduše je već od prije poznavao, ali govorio ruski nije skoro nikada ; radi toga imao je u prvo vrijeme mnogo poteškoća s jezikom. Dalje imao je predavati skoro posve novu nauku. Maciejowski napisao je doduše već pred više godina pravnu historiju slovjenskih naroda, ali ne može se reći, da je sa svojim djelom uspio. Bio je to više neki pokus u doba, kad još nije bila skoro nikako ispitana ni pravna povjest pojedinih slovjenskih naroda. — U doba, kad je Bogišić zauzeo stolicu pravne povjesti slovjenskih naroda, bila je takodjer još slabo poznata pravna povjest ruskoga, poljskoga i češkoga naroda ; a o pravnoj povjesti ostalih slovjenskih naroda tek se je počelo pisati. — Bogišiću je pri tome osobito dobro došlo znanje, što si ga je prikupio u bečkoj dvorskoj biblioteci. Beču već upoznao je mnogo toga, što se je ticalo pravne povjesti pojedinih ›vjenskih naroda, a to mu je dobro došlo u njegovom novom zvanju.

Pored posla skopčanog sa zvanjem sveučilišnog profesora nastavio je ogišić i u Odesi proučavanje običajnoga prava u južnih Slovjena. U lesi našao je opet mnogo ljudi, kojima su običaji i pravno shvaćanje u ˊnih Slovjena bili vrlo dobro poznati. Našao je tu napose glasovitog vodju

hercegovačkih ustaša vojvodu L u k u V u k a l o v i ć a, Lukina sina B o g d a n a V u k a l o v i ć a te M i l o š a S r e d a n o v i ć a. Ovi su mu dali mnogo podataka o pravnim običajima u Hercegovini i u Katunskoj nahiji u Crnoj Gori. Našao je tu zemljaka P a v l a M a g u d a pomorskog kapetana iz Dubrovnika, koji mu je opet dao mnogo podataka o običajnom pravu u Konavlju. Upoznao je tu popa M a r k a P e j o v i ć a iz Crne Gore, koji mu je dao podatke za Crnu goru. Upoznao je i pravnika M a r k a M a r i n o v i ć a, koji mu je opet dao podatke za Makarsko primorje u Dalmaciji.

Osim toga putovao je B o g i š i ć istodobno i u Kavkaz i ovdje upoznao se je s pravnim običajima u primitivnih kavkazkih plemena. Ovdje napose hotio je da nadje embrione pojedinih pravnih uredaba i da tako isporedjivanjem dodje do razjašnjenja mnogih pravnih uredaba u Slovjena. No došao je do uvjerenja, da tu postoji posve drugi društveno-pravni svijet. Uza sve to on si je obzirom na taj drukčiji društveno-pravni poredak sastavio nova pitanja, te je na ta pitanja, kako sam izvješćuje u pristupu k „zborniku sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena“ (str. XLIX.), na Kavkazu i kasnije medju Arbanasima sabrao mnogo materijala, s kojim da bi se mnogo toga moglo popuniti i popravit u pomenutome zborniku. On je odlučio taj materijal objelodaniti. Do toga žalibože nije ipak došlo.

Još kao djak mislio je B o g i š i ć, kako bi se sastavio neki sveslovjenski muzej i biblioteka, kako bi se u taj muzej i biblioteku sabralo sve, što bi doprinijelo tome, da se slovjenski narodi medjusobno upoznaju. O tome je on već godine 1867. u Beču napisao raspravicu pod natpisom **„словенски музеум“**. Ali ta raspravica i njegove želje nijesu naišle nikakov odziv. — Sada u Odesi stao je razvijati iste misli ; napose držao je, da bi takovu biblioteku i muzej moglo osnovati slovjensko dobrotvorno društvo u Odesi. U tom pravcu napisao je god. 1870. raspravicu **„Объ устройствѣ Славянской Библіотеки при одесскомъ Слав. Благотвор. Обществѣ“**. B o g i š i ć e v prijedlog doista je slovjensko dobrotvorno društvo u Odesi prihvatilo i tako bje osnovana slovjenska biblioteka u Odesi. B o g i š i ć napisao je god. 1871. takodjer i štatut za ovu biblioteku **„Уставъ Славянской Библіотеки“**. On je prve dvije godine upravljao s tom bibliotekom, te je o njezinom napretku i djelovanju svake godine sastavio izvještaj **„отчетъ о состояніи у дѣятельности слав. Библіотеки въ Одессѣ“**.

B o g i š i ć bavio se je već prije nego li je došao u Odesu ne samo sa sak[illegible]ljanjem pravnih običaja, koji danas u slovjenskih naroda žive, nego i s pr[illegible]v-nom historijom slovjenskih naroda. Već u prvoj knjizi rada jugoslaven[illegible]e akademije nalazimo od njega objelodanjen jedan „spomenik narodnoga [illegible]i-čajnoga prava iz 16. vijeka“ ; a odmah u trećoj knjizi rada jugosl. akademije [illegible]-lazimo dva priloga za pravnu historiju južnih Slovjena i to : „1. **Препи[illegible]а**

лажнога цара Стјепана малога с Дубровачком републиком (1771.—1773.); 2. Арапско званично називље почасно за краљеве српске и бугарске". U petoj knjizi rada jugosl. akademije dolazi s povećom raspravom „Glavnije crte obiteljskoga pisanoga prava u starom Dubrovniku."

U jednoj od prvih sjednica jugoslavenske akademije prihvaćen bje B o g i š i ć e v predlog, da akademija preuzme izdavanje pravnih spomenika u južnih Slovjena. Akademija povjerila je B o g i š i ć u da izradi program, po kom bi se ti spomenici imali izdavati. B o g i š i ć se je već godine 1867. u Beču prihvatio izradjivanja tog programa. Napose naumio je bibliografički popisati čitav materijal, koji se tiče toga predmeta. Počeo je sa zakonima, što su ih izdavale državne vlasti. U bečkoj dvorskoj kancelariji mogao se je lako informirati o čitavom tom materijalu, te je posao dosta brzo išao. Kad je istupio iz bečke dvorske biblioteke, mislio je taj posao nastaviti i napisati djelo, u kome bi bio opisao sav taj materijal. No u Odesi nije mogao da nastavi započeti posao onako točno i potpuno, kako je to naumio ; zato je odlučio da se otisne barem ono, što je već u Beču prikupio, i poslao je to akademiji, a ona je izdala god. 1872. pod natpisom : „Pisani zakoni na slovenskom jugu ; bibliografski nacrt dr. V. Bogišića : I. Zakoni izdani najvišom vlašću u samostalnim državama."

Jugoslav. akademija u Zagrebu odlučila je takodjer po osnovi B o g i š i ć e v o j izdavati zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovjena. Akademija je i sama nastojala, da se sabere, što više odgovora na pitanja, koja je B o g i š i ć razvrstao u svom „naputku za opisivanje pravnijeh običaja, koji živu u narodu." Ona je taj naputak otisnula i razaslala ga u narod. Doista iz mnogih krajeva stigli su odgovori na stavljena pitanja. O uspjehu sakupljanja tih odgovora podnio je B o g i š i ć akademiji 4 izvještaja, te su ovi izvještaji otisnuti u 1., 5., 11. i 19. knjizi rada jugoslavenske akademije.

Raznim zvaničnim poslovima opterećen, a zaokupljen i s drugim radom nije dospio, da redakciju prispjelih odgovora dovrši prije godine 1874. Tek početkom god. 1874. konačno je uredio ove odgovore. Još iste godine izdala je jug. akademija ovako redigirani ovaj materijal zajedno sa pristupom, koji sam obuhvaća LIX strana. Materijal taj razvrstan je kao odgovor na 352 (prvobitno 347) pitanja. Sabrani su tu odgovori, koji su pismeno podneseni ; no ima mnogo takovih, koje je sam B o g i š i ć pobilježio ispitujući ›jedine osobito dobre poznavaoce običajnoga prava. Ovi usmeni odgovori dovito su mnogo bolji od pismenih. B o g i š i ć dobivao je odgovore iz zličnih krajeva. Iz mnogih krajeva dobio je odgovore i od više ljudi, pak takove odgovore iz istog mjesta ili iz istog kraja često spajao u jedno, no što navodio je jedne pored drugih. Tako je svrstao ukupno 42 grupe od'aralaca na stavljena pitanja. — Na neka pitanja nije u opće dobio iz

mnogih mjesta nikakvog odgovora. Tako n. pr. iz Novoga nije dobio nijednog odgovora na pitanja, koja su se ticala zadruge, jer da tobože u Vinodolu nema zadruge. Odgovori pak na pitanja, koja se tiču zadruge (oko 85), obuhvataju veliki dio čitavog sakupljenog materijala.

Bogišić sam nije držao, da bi sakupljeni materijal stvarao gotovi zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovjena. On je držao, da bi taj materijal mogao služiti samo kao podloga sistematično obradjenom zborniku. Radi toga nosi i taj materijal u izdanju jugoslav. akademije natpis „zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovjena: knjiga prva: gragja u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga juga.“ Čitava ova prva knjiga zbornika zajedno s kazalom srpsko-hrvatskih i bugarskih riječi obuhvata 714 stranica.

Kako se čini, naumio je Bogišić na temelju ovog materijala izraditi potpuni sustav običajnoga prava u južnih Slovjena. No do toga nije došlo. Sistematski obradjeni zbornik pravnih običaja u južnih Slovjena imalo bi biti 11 godina kasnije na njemačkom jeziku izišlo djelo dr. Fr. S. Kraussa pod natpisom „Sitte und Brauch der Südslaven“, koje se u mnogom pogledu oslanja na Bogišićevu gragju.

Pošto je Bogišićevo djelo većini učenjaka, koje zanima pitanje o običajnome pravu u južnih Slovjena, radi jezika nepoznato, služe se oni s ovim Kraussevim djelom; te su pravni običaji u južnih Slovjena stranomu svijetu poznati tek preko Kraussa. Zato i ne leži krivnja, da strani svijet imade o tim običajima vrlo zle nazore, toliko na Bogišiću koliko na Kraussu.

Sam Bogišićev zbornik nije preveden na nijedan strani jezik. Samo je Fedor Demelić na temelju tog zbornika napisao na francuskom jeziku kratak nacrt običajnoga prava u južnih Slovjena pod natpisom „Le droit coutoumier des Slaves méridionaux d' aprés les recherches de M. Bogišić“. Nacrt taj otisnut je u „Revue des législations anciennes et modernes“ god. 1876., a god. 1877. još i kao posebna knjižica. Nacrt taj preveo je V. Gecević na ruski jezik pod natpisom „Обычное право южныхъ Славянъ по изслѣдованіямъ д-ра Богишича“ god. 1878. Po tom Demelićevom nacrtu napisao je i oxfordski profesor H. Sumner-Maine raspravicu „The South Slavonians and Rajapoots“ u časopisu „Nineteenth Century“ god. 1878. Ova raspravica izišla je kasnije i na francuskom jeziku pod natpisom „De l' organisation juridique de la famille chez les Slaves du Sud et chez les Rajapoots“ u časopisu „Revue générale du droit“ god. 1879. Obzirom na Bogišićev zbornik napisao je i Klun raspravicu „Das Gewohnheitsrecht der Südslaven“ u časopisu „Ausland“ god. 1874. Kroz Demelićev nacrt običajnog prava u južnih Slovjena upoznali su napose Francuzi Bogišićev zbornik, pak se mnogi Francuzi bave s običajnim

pravom u južnih Slovjena. Tako napose glasoviti L e P l a y u trećoj svesci svojih „Ouvriers Européens.“ O običajnom pravu u južnih Slovjena piše na temelju B o g i š i ć e v o g zbornika takodjer i D o r a d' I s t r i a pod natpisom „The condition of the South Slavonian women“ u američkom časopisu „Penn Monthly“ god. 1878. u broju za mjesec siječanj, te u francuskom časopisu „Revue Britanique“ za mjesec ožujak 1878.

B o g i š i ć e v zbornik ocjenili su napose profesor na zagrebačkom sveučilištu dr. J. H a n e l i znameniti ruski pravni historičar L e o n t o v i č, koji se je osobito bavio s pravom južnih Slovjena, a napose s pitanjem o zadruzi, no kome je zadruga bila neka općina s mnogo članova.

H a n e l o v a ocjena otisnuta je u radu jugoslav. akademije, knjizi 32., pod natpisom „Kritički pogled na djela o slavenskom pravu : I. Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena od V. Bogišića“. H a n e l prigovarao je zborniku poglavito samo s gledišta forme, dočim je samu publikaciju pohvalio. Na ocjenu H a n e l o v u odgovorio je B o g i š i ć u pravničkom časopisu „Pravo“, koji no je izlazio pod redakcijom Š i m u n i ć e v o m u Splitu, god. 1877. pod natpisom „Na ocjenu Zbornika sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena.“

L e o n t o v i č ocjenio je mnogo nepovoljnije B o g i š i ć e v zbornik u **„Журналу Мин. Нар. Просвѣщенiа“** god. 1878. (u broju za mjesec srpanj) pod natpisom **„Замѣтки о разработкѣ обычнаго права“**. Na ovu ocjenu odgovorio je B o g i š i ć u istome časopisu god. 1880. pod natpisom **„По поводу статьи г. Леонтовича: Замѣтки о разработкѣ обычнаго права“**.

O B o g i š i ć e v o m istraživanju običajnoga prava u južnih Slovjena pisao je i F. H u b a d u „Magazin für die Literatur des Auslandes“ g. 1873. pod natpisom „Bogišić's Forschungen über slavisches Gewohnheitsrecht.“

U radu jugoslav. akademije nalazimo od B o g i š i ć a iz ove dobe još dvije književne obznane, i to obznanu knjige **„Протокол Шабачкога магистрата од 1808. до 1812. године; Београд 1868.“** i obznanu knjige „O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantyńskiego u narodów słowiańskich ; wyłožił, objaśnił i wydał R. Hube. Warszawa, 1868.“

U ovu periodu B o g i š i ć e v o g književnog rada spada i ocjena pravije samostalno historičko djelo (obuhvata 247 str.) : **„Розборъ сочинения Н. А. Попова: Россiя и Сербiя.“** Ovdje je sabrao B o g i š i ć sav mate jal, što se nalazi u petrogradskim arhivima o srpskome ustanku ; pa zato je o djelo za svakoga koji se bavi srpskom historijom vrlo znamenito. S tim dj om služi se na mnogim mjestima takodjer i K a l l a y u svojoj historiji sr koga naroda.

Dok je još B o g i š i ć bio profesorom u Odesi stizale su mu ponude od različnih sveučilišta, da primi katedru budi rimkoga prava budi pravne povjesti slovjenskih naroda. Napose dobio je vrlo povoljnu ponudu varšavskog sveučilišta. No on je sve te ponude odbio.

Već prije nego li je stigla ova ponuda od varšavskoga sveučilišta, obratio se je crnogorski knjaz N i k o l a, kome je bio poznat B o g i š i ć e v znanstveni rad, na cara oslobodítelja A l e k s a n d r a II., da pošalje B o g i š i ć a u Crnu goru, da sastavi gradjanski zakonik prema običajima i potrebama naroda. Pod konac god. 1872. stigao je B o g i š i ć u carski nalog, kojim mu se povjerava sastav gradjanskog zakonika za knjaževinu Crnu goru, i u tu svrhu podijeljuje mu se dopust na neodredjeno vrijeme.

Posao oko kodifikacije gradjanskog zakonika započeo je B o g i š i ć god. 1873. Pošto za tu svrhu nije bilo nužno, da ostane u Crnoj gori, preselio se je god. 1874. u Pariz, gdje se je stalno nastanio. U Parizu bile su mu naime pri ruci biblioteke, s kojima se je morao služiti pri sastavu imovinskog zakonika za knjaževinu Crnu goru.

B o g i š i ć držao je, da će s kodifikacijom imovinskog zakonika za Crnu Goru biti mnogo brže gotov, nego li je doista bio. Mislio je za koju godinu vratiti se u Odesu i nastaviti svoje studije na Kavkazu. Tek kasnije uvidio je, kako je to za jednog samog čovjeka ogroman posao. Ipak već godine 1880. držao je prvo čitanje svoje osnove. A 25. ožujka 1888. proglašena je B o g i š i ć e v a osnova kao „opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu goru."

Za vrijeme rusko-turskoga rata 1877. bio je B o g i š i ć pozvan, da se pridruži glavnom štopu ruske vojske u Bugarskoj ; B o g i š i ć bio je dodijeljen civilnoj kancelariji. S glavnim štopom išao je on kroz Rumunjsku i Bugarsku. Došao je sve do Plevne, i ovdje sastavio je prvi projekat za sudsku organizaciju u Bugarskoj. U mjesecu rujnu 1877. isposluje si, te bude riješen službe u civilnoj kancelariji glavnog štopa ruske vojske, pa se je odmah iza toga povratio u Pariz.

Kad je god. 1874. bilo otvoreno sveučilište u Zagrebu, ponudjena bje ovdje B o g i š i ć u katedra pravne povjesti. No on je bio tada najviše zaokupljen s kodifikacijom crnogorskog imovinskog zakonika, pa je stavljenu ponudu otklonio. Istu ponudu dobio je, kad se je god. 1882. katedra pravne povjesti u Zagrebu ispraznila ; no i ovaj put nije primio stavljenu ponudu. — Osim toga bila mu je god. 1875. ponudjena katedra rimskoga prava u Odesi, pa je nije primio. Prigodom otvorenja velike škole u Beogradu bila mu je i na ovoj školi ponudjena katedra slovjenske pravne povjesti, no on nije ni ove ponude prihvatio.

Iza kako je god. 1888. njegova osnova crnogorskog imovinskog zakonika postala zakonom, pošao je B o g i š i ć u Petrograd, da uredi svoj službeni položaj. Tu mu je bila ponudjena katedra rimskoga prava u Moskvi.

No na savjet liječnika, zbog narušenog zdravlja otklonio je on ovu ponudu, te zatražio mirovinu, koju mu je ruska vlada takodjer i dala. Tako umirovljen povratio se je ponovno u Pariz.

Najznamenitije djelo iz ove periode Bogišićevog rada svakako je sam „opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu goru". Znamenitost tog zakonika stoji u tome, što nije poput ostalih uzet iz drugih zakonika, već je uzet iz samog naroda i iz običajnog prava, koje živi u narodu. Radi tog već svojstva svratio je taj zakonik na se opću pozornost učenog svijeta. Dosele je preveden taj zakonik u 5 jezika ; i to : francuski pod natpisom „Code général des biens pour principauté de Monténégro ; traduit par R. Dareste, membre de l' Institut, conseiller à la cour de cassation et A. Riviere, ancien magistrat, Paris 1892." ; zatim na njemački pod natpisom: „Allgemeines Gesetzbuch über Vermögen für das Fürstenthum Montenegro ; übersetzt von A. Shek ; Berlin, 1893." ; na španjolski pod natpisom „Código civil de Montenegro ; trad. par Gust. Iglesias ; Madrid, 1891." ; na talijanski pod natpisom „Codice civile del principato del Montenegro ; trad. da A. Martecchini ; Spalato, 1900." ; na ruski pod natpisom : „Общій имущественный законникъ для княжества Черногорскаго ; год. 1901." u prijevodu Kusakova pod redakcijom V. D. Spasoviča.

O tome zakoniku raspravljalo se je u mnogim učenim društvima po čitavom svijetu ; tako napose u ovima :

U „Academie des sciences morales et politiques (Institut de France)", gdje no je predavao član akademije R. Dareste u sjednici od 12. svibnja 1888. Referat taj otisnut je pod natpisom „Le nouveau code civil de Montenegro". Prevod tog referata donio je i naš „Mjesečnik" iz pera dr. G. Avakumovića, god. 1890., str. 20. i d.

U berlinskom „Juristen-Verein-u" izvjestio je o tom zakoniku u sjednici od 9. veljače 1889. sudac Dickel.

Istoga dana izvjestila je o tom zakoniku petrogradsko „Юридическое общество" A. Jevreinova.

U sjednici jugoslavenske akademije od 9. ožujka 1889. predavao je o tom zakoniku K. knez Vojnović ; to je predavanje otisnuto u 96. knjizi rada jugoslav. akademije pod natpisom „Opšti imovinski zakonik za Crnu (…)u obzirom na ostalo crnogorsko zakonarstvo."

U sjednici pravničke jednote u Pragu od 21. ožujka 1889. povela se je o zakoniku čitava rasprava, u kojoj su sudjelovali Randa, Trakal i žička.

U moskovskome pravničkom društvu izvjestio o tom zakoniku u sjed- od 17. travnja 1889. prof. A. V. Filipov.

U ljubljanskome pravničkome društvu izvjestio je o tom zakoniku dr. M a j a r o n.

U „Académie de législation de Toulouse“ izvjestio je o tom zakoniku god. 1891. prof. B r i s s a u d.

U „Le jeune barreau d' Anvers“ predavao je o tom zakoniku 9. prosinca 1894. V a n Z u i l e n.

Još god. 1897. držao je o tome zakoniku predavanje A. Z o c c o-R o s a u „Istituto di storia del diritto romano“ u Kataniji, te napose posljednji razdio tog zakonika prispodabljao s posljednjim titulom Justinianovih Digesta „de diversis regulis iuris“ (50. 17.)

Po gotovo mnogo imade pismenih ocjena i izvještaja o tome zakoniku u različnim stručnim a i nestručnim (napose političkim) časopisima. Mi ćemo ovdje navesti samo neke glavnije od tih ocjena i izvještaja:

U „Mjesečniku“ našega društva već je u lipanjskom broju god. 1888. sam urednik dr. B l. L o r k o v i ć donio vijest, da je imovinski zakonik za Crnu goru proglašen; podjedno je donio i proglas, kojim knjaz Nikola taj zakon proglašuje. U srpanjskom pak broju iste godine donio je „Mjesečnik“ prilično opsežan izvještaj o tome zakoniku od prof. dr. K. V o j n o v i ć a. Ovaj Vojnovićev izvještaj preštampan je iste godine u ljubljanski „Slovenski Pravnik.“ U broju 8. god. 1888. javlja uredništvo „Mjesečnika“, da su izvještaj o tome zakoniku donijele „Juristische Blätter“, a kratku bilješku takodjer i politički časopis „Neue Freie Presse.“ U broju 8. god. 1889. izvještuje opet uredništvo „Mjesečnika“ o V o j n o v i ć e v o m izvještaju o tom zakoniku u jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu. — Godine 1889. predavao je, kako je već spomenuto, o tome zakoniku V o j n o v i ć takodjer i u jugoslavenskoj akademiji. — Iste godine donosi izvještaj o tome zakoniku takodjer i G r l o v i ć e v a „Smotra“ u travanjskom broju. — Od dnevnih hrvatskih političkih listova donosi izvještaj o tom zakoniku „Obzor“ i to odmah prigodom proglašenja u brojevima od 11. i 12. svibnja 1888. te u broju od 13. srpnja 1888., i kasnije opet u broju od 13. ožujka 1889.

U srpskom pravničkome časopisu „Браничу“ izvještuje o tome zakoniku A. G j o r g j e v i ć u br. 15.—22. god. 1888. Izvještaj taj preštampan je kasnije i u naš „Mjesečnik“, (listopadski broj god. 1888.) — M. R. V e s n i ć izvještuje pak o tome zakoniku u „Годишњици Н. Чупића“ godine 1891. knj. 12. Od V e s n i ć a nalazimo malen člančić o tom zakoniku u pravničkom časopisu „Правник“ od god. 1892. (br. 10.) — Osim toga donose izvještaj o tome zakoniku drugi različni srpski časopisi; tako novosadski „Браник“ u brojevima od 20., 23. i 25. listopada 1888., a i prije toga već u brojevima od 14. i 28. srpnja 1888.; budimpeštanski „Српски дневник“ u brojevima od 15. svibnja i 13. lipnja 1888; cetinjski „Глас Црногорца“ u br. od 1. srpnja 1888. (od L. K o s t i ć a) te opet u brojevima od 15. srpnja

i 10. rujna 1888., zatim opet u broju od 17. ožujka 1890., zatim u 12. i 13. broju od god. 1891., konačno u 10. i 33. broju od 1893. ; novosadsko „Наше Доба“ u brojevima od 11. i 25. svibnja, te 26. lipnja 1888. ; zadarski „Српски лист“ u brojevima od 16. i 23. svibnja 1888. ; beogradski „Одјек“ u broju od 5. kolovoza 1888. ; novosadska „Застава“ u broju od 23. svibnja 1888. ; ista novosadska „Застава“ donosi o tom zakoniku god. 1890. opsežniju raspravicu pod natpisom „Николин Законик“ (br. 46., 48., 51., 55., 57., 61. i 62.) ; te još godine 1893. maleni članak u broju 120.

Na slovenačkom jeziku izišla je u „Slovenskom pravniku“ obzirom na taj zakonik i djelovanje Bogišićevo od samog urednika Majarona rasprava „K slovenski pravni terminologiji“ (u brojevima 11. i 12. od god. 1891). — U istome časopisu dolazi god. 1894. rasprava dr. Supana „O suponi in spregi po novem obč. imov. zakoniku za kneževino Črnogoro.“ Osim toga nalazimo u 8. broju god. 1893. istog časopisa još jedan kratak članak o tome zakoniku. — Od slovenačkih političkih časopisa donosi izvještaj o tome zakoniku „Slovenski Svet“ u broju od 10. srpnja 1888. (od Podgornika.)

Bugarsko „Юридическое Списание“ donosi izvještaj o tome zakoniku od I. J. Dančova u brojevima za mjesec travanj, svibanj i lipanj 1889. Osim toga donosi kratke člančiće o tome zakoniku isti taj časopis u brojevima za mjesece ožujak i lipanj 1889.

Mnogo se je pisalo o tome zakoniku u Rusa. Odmah godine 1888. javlja se Zigel s povećom raspravom „Общій имущественный законникъ для черногорскаго княжества дра Богишича“ u moskovskom časopisu „Юридическій Вѣстникъ“ (str. 49.—76.). God. 1889. izvještuje opet V. G. Spasovič o tome zakoniku u „Вѣстникъ Европы“ pod natpisom „Черногорія и имущественный законникъ Богишича“. God. 1890. izvještuje o tom zakoniku neki I. V. u „Журналъ Минист. Народ. Просвѣщенія“ (u broju za mjesec siječanj) pod natpisom „О черногорском гражд. уложеніи, его направленіи и методѣ его составленіи“. Veću raspravu napisao je o tom zakoniku god. 1892. P. A. Rovinjskij takodjer u moskovskom „Юридическій Вѣстникъ“ (br. 10. i 12.) pod natpisom „Имущественный законникъ Черногоріи 1888. года и его отношеніе к народной жизни и обичному праву“. — Osim toga imade bezbroj manjih članaka o tome zakoniku u različnim ruskim časopisima ; ko donose članke o tome zakoniku : „Варшавскій Дневникъ“ u broju od /20. srpnja 1888. ; „Новое Время“ u broju od 11./23. i 12./24. svibnja te ./28. srpnja 1888. ; „Судебная Газета“ u broju od 14. kolovoza 1888. ; Славянскія Извѣстія“ u broju od 12./24 ožujka 1889. (od P. A. Matejeva) ; „Русскій Вѣстникъ“ u broju za mjesec lipanj 1889. ; „Всеирная Илустрація“ u broju 24. god. 1889. ; „Новости“ god. 1889. ;

„Сын Отечества" god. 1889.; „Новое Время" god. 1889.; „Журнал гражданскаго и уголовнаго права" u broju za mjesec ožujak 1889.; „Русскія Вѣдомости" u broju od 1. svibnja 1889.; „Русская Мисль" u broju za mjesec svibanj 1889.; „Русскій Вѣстникъ" u broju za mjesec lipanj 1889.; „Трудъ" u broju od 1. kolovoza 1889.; „Вѣстникъ Европы" u broju za mjesec kolovoz 1889.

Kratak izvještaj o tome zakoniku nalazi se i u rusinskome (lavovskome) „Часопису Правнича" od god. 1894. (1. četvrtgodištu.)

Na českom jeziku imademo jednu ocjenu tog zakonika u časopisu „Osveta" od g. 1889. (str. 112.—147.) od dr. Jos. Trakala pod natpisom „Černa Hora a jeji najnovějši zákonodárstvi" i drugu u pravničkome časopisu „Pravník" od god. 1889. (br. 12 i 13.) od Jana Ružičke pod natpisom „Obecný majetkovy zakonnik pro Knežectvi Černé Hory" Isti Ružička napisao je u istome časopisu još jedan članak god. 1891. (br. 28.) — Od političkih českih časopisa su „Narodny Listy" odmah 25. svibnja 1888. javili, da je proglašen opšti imovinski zakonik za Crnu Goru, skoro zatim donio je taj isti časopis podulji članak o tome zakoniku od Jos. Holečeka (u broju od 12. srpnja 1888.)

Na poljskome jeziku imademo ocjenu od poznatog pravnog historičara R. Hubea priopćenu u časopisu „Atheneum" u broju za mjesec ožujak god. 1889. Ova ocjena prevedena je kasnije i na ruski jezik. — Osim toga imade na poljskom jeziku manje znamenit izvještaj o tome zakoniku priopćen u petrogradskome poljskome časopisu „Kraj" od god. 1889.

Nijemci su se dosta malo bavili s tim zakonikom. Najznatniji izvještaj, što ga je o tome zakoniku sastavio pravi Nijemac, jest već spomenuto predavanje u berlinskome „Juristen-Verein-u" Karla Dicke a, koji je svoju ocjenu izdao kao posebnu brošuru pod natpisom „Ueber das neue bürgerliche Gesetzbuch für Montenegro, und die Bedeutung seiner Grundsätze für die Kodifikation im allgemeinen". Raspravu tu preveo je na francuski Brissaud u časopisu „Révue générale de droit, de la législation et de la jurisprudence", a na srpski V. S. Maksimović (u pravničkome časopisu „Право" od god. 1891.) Kasnije je u XI. godište „Zeitschrifta für vergleichende Rechtswissenschaft" isti taj Dickel napisao još raspravu „Aus dem Montenegrinischen Sachenrechte."

Osim Dickela pisali su na njemačkome jeziku pojedini slovjenski pravni učenjaci, kojima je bilo do toga, da i zapadni svijet upoznaju s tim zakonikom. Tako je pisao spomenuti češki učenjak Trakal u „Centralblatt für die Rechtswissenschaft" god. 1893. izvještaj pod natpisom „Gesetzbuch über das Vermögen für das Fürstenthum Montenegro"; a Srbin Milan Jovanović u „Allgemeine Juristen Zeitung" izvještaj takodjer pod natpisom „Allgemeines Gesetzbuch über Vermögen für des Fürstenthum Montenegro."

Obzirom na to ne može se nipošto reći, da ima pravo pisac članka „Das bürgerliche Gesetzbuch Montenegro's und die deutsche Kritik" u „St. Petersburger Herold" od 27. studenoga (9. prosinca) 1889., kadno veli, da se nigdje nije toliko pisalo o tom zakoniku, koliko u Njemačkoj ; u tome članku iznosi kratak sadržaj Dickelovog izvještaja. Taj članak preveo je na hrvatski Šilović u 2. broju „Mjesečnika" od g. 1890. — Isti časopis („St. Petersb. Herold") donio je već polovicom godine 1889. kratak članak o tome zakoniku pod zvučnim natpisom: „Die neuen Siegestrophäen des Fürsten Nikolaus von Montenegro" ; a početkom godine 1889. od I. Vaclika članak: „Der neue Civil-Codex für Montenegro" ; ovaj Vaclikov članak preštampan je i u prašku „Politik" od god. 1889. (br. 52. i 53.)

Kratke članke o tom zakoniku donijeli su takodjer: budimpeštanski „Pester Lloyd" u broju od 7. srpnja 1888. ; bečki „Juristische Blätter" u broju od 15. srpnja 1888. ; „Allgemeine Zeitung" u brojevima od 22. lipnja i 11. srpnja 1889. ; spomenuti već „St. Petersburger Herold" u broju od 19./31. kolovoza 1888. ; berlinska „Die Post" u broju od 11. veljače 1889. ; berlinska „Norddeutsche allgemeine Zeitung" u broju od 14. veljače 1889. ; pa opet petrogradski „Herold" u broju od 4./16. veljače 1889. ; praška „Politik" u broju 53. od god. 1889. (ovaj članak preštampan je opet u petrogradski ‚Herold" u broju od 20. ožujka / 1. travnja 1889.) ; „Centralblatt für die Rechtswissenschaft" u listopadskom broju god. 1889. ; „Beiträge zur Er äuterung des deutschen Rechts" u 2. svesci g. 1889. ; „Archiv für das Strafrecht" u 5. svesci g. 1889. ; „Zeitschrift für vergl. Rechtswissenschaft" god. 1893. ; „Archiv für öffentl. Recht" god. 1893. ; „Allgemeine österr. Gerichts-Zeitung" u broju 52. god. 1893. (od M. Zobkowa) ; „Juristisches Literaturblatt" u broju od 1. prosinca 1893. ; „Zeitschrift für internationales Privat- und Strafrecht" god. 1893.

Mnogo više nego li na njemačkome, pisalo se je o tomu zakoniku na francuskom jeziku. Spomenuli smo već predavanje R. Darestea (u Parizu), Brissauda (u Toulosi) i Van Zuilena (u Anversi).

Osim toga ima drugih dosta velikih i vrijednih rasprava o tom zakoniku, tako: Od Gabriela Ardenta „Une nouvelle méthode de codification du droit civil" (u časopisu „Reforme sociale", broju od 16. svibnja 1888., dakle odmah iza proglašenja tog zakonika) i „La famille yougoslave au Monténégro d'après la nouvelle codification" (u istom časopisu, broju od 6. listopada 1888.) Prvi od tih članaka preveden je i na srpski od arhimandrita Dučića. Dalje imademo na franceskom jeziku raspravu od Alb. Toubeaua „La propriété et la famille au Monténégro d'après le nouveau code civil" (u časopisu „Nouvelle revue historique de droit français et étranger" u broju od 1. srpnja 1888.) Zatim imademo od nepoznatog pisca raspravu „Le code civil au Monté-

*

négro" (u časopisu „L' Autriche slave et roumaine", broju od 16. svibnja 1888.) Imademo raspravu od Dequillebeca „M. Bogišić et le code Monténégrin" (u časopisu „Revue bleue", broju od 4. kolovoza 1888.) Dalje je tu rasprava od A. Rivièrea „Le nouveau code civil de Monténégro" (u časopisu „Samedi-Revue", broju od 4. kolovoza 1888.) Nešto kasnije dolazi i poznati pravni historičar Paul Viollet sa „Étude sur le nouveau code civil du Monténégro" (u „Revue critique d'histoire et de littérature", broju 40. od god. 1891.) Imademo još i raspravu od L. Thereau-a „Code général des biens pour la principauté de Monténégro" u časopisu „Journal d s économistes"' (u broju od 29. rujna 1893.) te pod istim natpisom raspravu od nepoznatog pisca u časopisu „Gazette des Tribunaux" (takodjer u broju od 29. rujna 1893.) Osim toga izvještuje F. Daguin o Dickelovoj ocjeni tog zakonika po prevodu Brissaudovom u časopisu „Bulletin des législations comparées" (u broju od 4. travnja 1891.) O zadruzi prema tome zakoniku piše A. Jannet u srpanjskom „Bulletin littéraire" prilogu časopisa „La correspondence" god. 1890.

Osim toga donose manje članke o tom zakoniku: „Le Matin" u broju od 16. svibnja 1888.; „Le Figaro" u broju od 10. srpnja 1888.; „Journal de St. Pétersbourg" u broju od 6./18. srpnja 1888., od 9./21. veljače 1889. i od 11./23. siječnja 1890.; „Comptes rendus de l'Académie des sciences morales et politiques" god. 1892.; „Journal de Gèneve" u broju od 11. svibnja 1893.

Znatno manje se je pisalo o tom zakoniku na engleskom jeziku. Ipak i na engleskom jeziku izišao je dosta opsežan izvještaj o tom zakoniku od F. Pollocka u časopisu „The law quaterty Rewiew" (u listopadskoj svesci god. 1888.) pod natpisom „The Montenegrin Code of the law of property"; a oglašen bio je taj zakonik u istome časopisu već mjeseca srpnja iste godine; te još jednom godine 1893. — Osim toga napisao je i J. Pavlović kratak izvještaj o tome zakoniku u časopis „The academy" (u broj od 9. ožujka 1889.) Časopis „Times" izvjestio je o tom zakoniku odmah 9. svibnja 1888.

Na talijanskom jeziku izišlo je naprijed već spomenuto predavanje od A. Zocco-Rose pod natpisom „Il codice civile del Montenegro e il diritto romano, con speciale riguardo al titolo dei Digesti „de diversis regulis juris". Osim toga donosi o tom zakoniku izvještaj tršćanski „Il Mattino" već u broju od 11. prosinca 1888. od Giac. Chiudine pod natpisom: „Il nuovo codice del Montenegro". Dalje donosi o tome zakoniku izvještaj časopis „Rassegna Napolitana" god. 1894. pod natpisom „Il più recente codice civile". Kratke izvještaje donose tadodjer puljski „Il diritto croato" u broju od 29. siječnja 1890. i rimski „Osservatore romano" u broju od 6. srpnja 1894.

Na španjolskome jeziku izišla je obzirom na taj zakonik posebna rasprava o zajedničkom vlasništvu po crnogorskom zakoniku od R. Alta-

mire u časopisu „Revista de derecho internacional“ pod natpisom „La propriedas comunal en le nuevo Código de Montenegro“ i to odmah god. 1888.

Prigodom drugog ispravljenog i nadopunjenog izdanja crnogorskog opšteg imovinskog zakonika opet je o tome zakoniku izišlo mnogo izvještaja i ocjena.

U našem „Mjesečniku“ donio je izvještaj o tom drugom izdanju imovinskog zakonika K. Vojnović u lipanjskom broju god. 1898. — U beogradskome „Браничу“ donio je pak izvještaj o tom drugom izdanju M. R. Vesnić u 6. i 7. svesci god. 1898. — Osim toga izvjestili su o tome drugome izdanju „Глас Црногорца“ u broju od 7. ožujka 1898.; beogradska „Српска Застава“ u broju od 20. ožujka 1898.; dubrovački „Dubrovnik“ u br. 13. od god. 1898.

Na ruskom jeziku izvjestio je o tom drugom izdanju crnogorskog imovinskog zakonika Zigel u političkom dnevniku „Варшавскый Дневникъ“ u broju od 21. rujna 1898., te sam M. Kovalevski u pol. časopisu „C. Петербургскія Вѣдомосты“ u broju od 16. srpnja 1899.

Na češkom jeziku izvjestio je o drugom izdanju tog zakonika K. Kadlec u „Osvěti“ god. 1898. str. 1011. i d.

Osobito mnogo pisalo se je o drugom izdanju tog zakonika na francuskom jeziku. Tu imamo izvještaj od samog Réné Wormsa u njegovoj „Revue internationale de sociologie“ u srpanjskom broju god. 1898. Dalje imamo izvještaj od F. Daguina u „Bulletin de la société des législations comparées“ u 4. i 5. svesci od god. 1898.; te izvještaj od M. F. Preuxa u „Revue de droit international et de législation comparée“ u 7. svesci od god. 1898. God. 1899. izišao je u „Moniteur des juges de paix“ od L. Picot-a članak „Le justices de paix de l' Étranger“, u kom se govori o tome zakoniku. Osim toga izvjestili su o drugom izdanju tog zakonika mnogi drugi francuski časopisi, tako na pr. „Le Nord“ u broju od 9. travnja 1898.; „L' exportateur“ u broju od 3. svibnja 1898.; „Revue diplomatique“ u broju od 15. svibnja 1898.; „Reforme sociale“ u broju od 1. lipnja 1898.; „La Revue encyclopedique“ u broju od 18. lipnja 1898.

Na taljanskom jeziku izišao je izvještaj o drugom izdanju tog zakonika u „Rivista italiana per le scienze giuridiche“ god. 1898.

Svi ovi izvještaji hvale kako sam taj zakonik, tako i njegovog autora Bogišića. Kao osobitost ističu, što je tako veliki zakonik sastavio jedan sam čovjek. Dalje ističu originalnost i nove ideje, koje je Bogišić pokazao pri sastavljanju tog zakonika. Ističu, kako je Bogišić u prvome redu pazio, da uzakoni pravo, koje u narodu doista živi, a pri tome nije s vida pustio ni ono, što pravna znanost uči; dočim se drugi zakonici ukazuju obično samo kao rezultat pravne znanosti dotične dobe bez svakog obzira na pravo, koje u narodu živi.

Uza sve to, što bi za samo sastavljanje takovog zakonika, kao što je opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnugoru, trebalo više ljudi, a sastavio ga je sam B o g i š i ć, dospio je on, te je pored toga u isto doba pisao i druge stvari.

U vrijeme, kad je počeo da sastavlja ovaj zakonik, dovršio je tek svoj zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovjena. Još iste godine (1874.) napisao je u stutgartski časopis „Ausland“ raspravicu „Die slavisirten Zigeuner in Montenegro”.

Sastavljajući imovinski zakonik za Crnu goru, opazio je da u južnih Slovjena još uvijek nema stalnog stručnog nazivlja, pa je o tome pitanju, napisao više rasprava. God. 1876. napisao je u splitski pravnički časopis „Pravo“ raspravu „Stručno nazivlje u zakonima“. Ova rasprava preštampana je godine 1877. u „Mjesečnik“ str. 19. i d., a god. 1880. u biogradski pravnički časopis „Porotu“ str. 15. i d. Dalje napisao je na ruskom jeziku o tom pitanju raspravicu „О техничкихъ терминахъ въ законодательствѣ“ ; ova je raspravica na ruskom jeziku otisnuta tek god. 1890. No preveo ju je arhimandrit D u č i ć još iz rukopisa i priopćio ju god. 1887. u beogradskom časopisu „Браничу“ pod natpisom: „Технички термини у законодавству“. Ova je raspravica prevedena i na slovenski, a preveo ju je S c h e k i na njemački zajedno sa samim opštim imovinskim zakonikom za Crnu goru. Konačno je o tom pitanju B o g i š i ć neposredno u naš „Mjesečnik“ napisao raspravicu „I opet o stručnim izrazima u zakonima“ g. 1900. str. 321. i d. — S druge je strane A. G j o r g j e v i ć pobilježio u beogradskome „Браничу“ g. 1888. br. 15—22. sve tehničke termine, koji dolaze u crnogorskome opštem imovinskom zakoniku, i prispodobio je te termine s latinskim, njemačkim i francuskim terminima. Taj popis preštampan je u našem „Mjesečniku“ godine 1889., 10. br.

God. 1877. izišla je opet od njega u „Гласнику српског ученог друштва“ rasprava „Станак“, koja je prevedena u J a g i ć e v „Archiv für slavische Philologie“. God. 1878. izdao je opet nakladom srpskog učenog društva „Народне пјесме из старијих највише приморских записа“.

U francuski „Revue historique du droit français et étranger“ napisao je god. 1879. pregled djela pisanih o ruskom običajnom pravu „Aperçu des travaux sur le droit coutoumier en Russie“. Ovaj pregled preveo je na hrvatski A n t. Š i m u n i ć i priopćio u svom časopisu „Pravo“ god. 1880. O tom pregledu napisao je izvještaj A. P i t z k e r u češki „Pravník“ g. 1879., str. 673 i d.

Sastavljajući B o g i š i ć opšti imovinski zakonik za Crnu goru, došao je do toga, da nema pravne razlike izmedju inokosne i zadružne kuće. To je iznio u raspravi „de la forme dite Inokosna de la famille rurale chez les Serbev et les Croates“, priopćenoj u bruseljskoj „Revue de Droit international et de législation comparée“ god. 1884. Ovu raspravu je još iste godine J o s.

A ć i m o v i ć preveo na srpski i štampao ju pod naslovom: „О облику називаном Инокоштина у сеоској породици у Срба и Хрвата“; a god. 1886. prevedena je i na ruski pod naslovom „О неслoжной сельской семѣ у Сербовъ и Хорватовъ“; priopćena u „Журналу Мин. Нар. Просвѣщенія“. O toj raspravi napisao je P a u l V i o l l e t izvještaj u „Revue critique d'histoire et de littérature“, 1885., str. 505. i d., P. L. L u c a s u „Bulletin critique“, 1885., str. 402. i d. i K ö n i g u „Centralblatt für die Rechtwissenschaft“, 1885., str. 274.

Posebnu raspravu napisao je o principima i metodi, koje se je držao pri sastavljanju opšteg imovinskog zakonika za Crnu goru, pod naslovom: „A propos du code civil de Monténégro; quelques mots sur les principes et la méthode adoptés pour sa confection“. Ova je rasprava najprije otisnuta (god. 1886.) u bruseljskoj „Revue de droit international et la législation comparée“, a zatim uz neke promjene kao posebna brošura. Dvije godine kasnije opet uz neke promjene otisnuta je ta razprava u „Bulletin de la société de législation comparée“. Ova rasprava prevedena je skoro na sve slovjenske jezike.

Uz to nije ni sada napustio izdavanje spomenika iz slovjenske povjesti. Upravo iste godine, kad je proglašen opšti imovinski zakonik za Crnu goru, izdao je nakladom jugoslavenske akademije znanosti i umjesnosti „Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia, e tabulariis gallicis desumpta“, podjedno je sastavio dugačak predgovor (na 39. str.) toj zbirci. — O toj kolekciji izvjestio je napose arhimandrit D u č i ć u beogradskom „Колу“ god. 1890. str. 175.

God. 1892. napisao je u beogradski pravnički časopis „Правник“ raspravu „О положају породице и насљедству у правној систему“. — O toj raspravici izvjestio je K a d l e c u českom „Pravníku“ god. 1894., str. 253. i d., te str. 284. i d. U ovoj raspravi dokazuje B o g i š i ć, da bi obiteljsko i nasljedno pravo valjalo izlučiti iz gradjanskoga prava kao posebnu skupinu.

Iste godine izišao je u beogradskoj „Отаџбини“ jedan članak B o g i š i ć e v, u kom upozoruje Srbe i Hrvate, kako bi im valjalo što više proučavati zadrugu i zadružno pravo.

Već u to doba mislio je Bogišić na to, da izda dubrovački statut, o kome je, kako je već naprijed istaknuto, pisao već god. 1868.; pa je god. 1893. opisao taj statut u „Nouvelle revue historique de droit français et étranger“ pod naslovom „le statut de Raguse; codification inédite du XIII. siècle“ O tome je izvjestio K a d l e c u českom „Pravníku“ god. 1894. str. 217. i d.

Jedanaest tek godina poslije toga (t. j. god. 1904.) izdao je B o g i š i ć u društvu s Konst. Jirečekom, a nakladom jugoslav. akademije znanosti i umjetnosti kao 9. knjigu „Monumenta historico-juridica Slavorum meridio-

nalium" „Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272. cum legibus aetate posteriore insertis atque cum summariis, adnotationibus et scholiis a veteribus iuris consultis Ragusii additis". O izdanju toga statuta izvjestio je R. D a r e s t e u pariškom „Journal des savants" već god. 1904. str. 597. i d. te str. 684. i d. i u „Nouvelle revue historique de droit français et étranger" god. 1905. str. 293.—316. i K. K a d l e c u dubrovačkom „Srdju" od god. 1907., str. 320.—326.

Po podacima B o g i š i ć e v i m a izdao je neki R. u dubrovačkome kalendaru „Dubrovnik" za god. 1898. „Zbirku slovenskih inkunabula."

God. 1898. došlo je, kako već spomenusmo do drugog izdanja opšteg imovinskog zakonika za Crnu goru. U tome novome izdanju neke su ustanove donekle promijenjene. O tim promijenama govori on u raspravi „Modifications introduites dans la nouvelle édition du code civil du Monténégro". Tu raspravu publicirala je „la société de législation comparée."

God. 1900. donio je B o g i š i ć u „Споменику српске кр. академије" takodjer i raspravu „Српски уметци у италијанским писмама XVII. стољећа".

U francuskom časopisu „Mélusine" napisao je istodobno raspravu „De l' importance des usages populaires juridiques". Misli sadržane u toj raspravi iznio je ponovno u raspravi „О сабирању правних обичаја", koju je izdao kao poslanicu na omladinu u pravničkome društvu na beogradskoj visokoj školi. — U časopisu „Mélusine" donosi god. 1901. takodjer i „publication et enquête de proverbes en Russie."

U zadnje vrijeme bavio se je ispitivanjem pravnih običaja napose kod ženidbe u Francuskoj, te je u sjednici društva „société des excursions scientifiques" 5. prosinca 1901. držao predavanje pod naslovom „Piecés de mariage".

Još u beogradskom „Архиву за правне и друштвене науке" god. 1906., str. 393. i d. i 489. i d. objelodanjuje i tumači neke isprave iz Paštrovića pod naslovom „Десетина судских записа из Паштровића". — O tome izvještuje A. V u č e t i ć u dubrovačkome „Srdju" god. 1906. str. 396. i d. God. 1906. sakupio je i predao jugoslav. akademiji u Zagrebu „Korespondenciju Gradićevu", da je izda u svojim publikacijama.

Kad je B o g i š i ć svršio s kodifikacijom opšteg imovinskog zbornika za knjaževinu Crnu goru, i stupio u mirovinu, naumio se je baviti u većoj mjeri izdavanjem starih pravnih spomenika. U tu svrhu proučio je neke mletačke arhive, zadarski i dubrovački arhiv, te arhive nekih manjih dalmatinskih gradova. Napose u Omišu našao je mnogo isprava iz XVI.—XVIII. vijeka pisanih ćirilicom ; te isprave sadržaju korespondenciju izmedju mletačkih proveditura i susjednih turskih oblasti.

God. 1893. primio je B o g i š i ć na molbu knjaza Nikole ministarstvo pravde u Crnoj gori, i ostao je crnogorskim ministrom pravde sve do 22. ve-

ljače (6. ožujka) 1899. U to vrijeme došlo je i do drugog izdanja opšteg imovinskog zakonika (god. 1898.)

Od godine 1899. živio je Bogišić opet u Parizu. Tek ove godine, kad je počeo nešto pobolijevati odlučio je u proljeće na jug u svoje rodno mjesto Cavtat i Dubrovnik. Na putu svratio se je u Beč i tu je prijatelju K. Jirečeku razvijao još velike planove o svom budućem radu. Napose mislio je u skoro vrijeme izdati dubrovački „liber croceus." U Beču se je podjedno kod učenih liječnika popitao o svom zdravlju. Ovi su mu kazali istinu, da je s njegovim zdravljem vrlo zlo. U posljednjem razgovoru s Jirečekom izjavio je, da od svih onih planova, što ih je nedavno razvijao, ne će biti ništa, jer da mu više nema dugog života. I on se je otputio dalje na jug. Došao je do Rijeke i ondje ga je 24. travnja 1908. zadesila nemila smrt.

Mrtvo tijelo preneseno mu je u rodno njegovo mjesto i ovdje sahranjeno.

Pokojnik bio je pravi član jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, pravi član srpske akademije u Beogradu, član dopisnik „Instituta de France" u Parizu, član društva za komparativno zakonodavstvo (société de législation comparée), član internacijonalnog instituta za sociologiju (institut intercionale de sociologie) i drugih učevnih zavoda i društava, a bio je i članom našeg pravničkog društva, od kako to društvo postoji.

Kako se vidi iz ovog životopisa, rad Bogišićev bio je vrlo mnogostran. Pisao je u pet jezika (hrvatsko-srpski, njemački, francuski, ruski i latinski.) Bavio se je historijom, etnografijom, no najviše ipak s pravom. Na pravnom polju bavio se je osobito s ispitivanjem prava, koje u narodu živi bez obzira na zakone, na pisano pravo ; no bavio se je uza to i pravnom historijom, napose bavio se je s izdavanjem starih pravnih spomenika.

U svom radu uza sve to, što je bio vrlo savjestan, i što mu je uvijek bilo najviše do istine, ipak je uvijek bio Slovjen. Njemu je Slovjenstvo kao i starim Dubrovčanima bilo jedinstvena cjelina. Pa ako i nije u svim svojim djelima pisao o svim Slovjenima, već je stegao svoje opise samo na južne Slovjene, nije bilo tome razlogom, što bi on možda držao, da postoji kakova osobita razlika izmedju južnih i drugih Slovjena. On je stegnuo svoje istraživanje na južne Slovjene samo zato, jer mu ostali nijesu za njegovo istraživanje bili tako pristupni.

Smatrajući Slovjene jednom cjelinom, držao je, da ti Slovjeni imadu ıkodjer samo jedno pravo : ne doduše jedno pisano pravo, već jedno pravo, ›je u narodu živi. U pojedinostima postoje dakako, držao je, neke razlike samo medju pojedinim narodima i državama, nego i medju pojedinim ajevima, plemenima itd. Ali glavne ideje, glavni momenti prava zajednički u svih slovjenskih naroda. Dopuštao je, da su u nekih slovjenskih naroda 'e ideje ovi momenti uslijed tudjeg, vanjskog utjecaja dosta zastrti, u neku

ruku već i posve izbrisani. Pojedine slovjenske pravne uredbe, držao je, istisnute su ovdje ili ondje s tudjinskim uredbama. Nekoč ipak postojale su u svih slovjenskih naroda jednolične uredbe, koje su se do danas uščuvale u naroda, koji nijesu u tolikoj mjeri izvrgnuti bili tudjinskom utjecaju.

U doba, kad je Bogišić došao na visoke škole, počelo je već jenjati ono prvo oduševljenje za sveslavenske teorije, i ideale. Mjesto toga počela se je u sve većoj mjeri tražiti realna podloga tim teorijama. Neke pravne uredbe odavna su se tumačile kao osobite manifestacije posebnih slovjenskih ideja, posebne naravi slovjenskih naroda, koja je zajednička svim Slovjenima. Ove uredbe, držalo se je, da su prvobitno postojale kod svih slovjenskih naroda. Bogišić dao se je u prvom redu na proučavanje takovih uredaba.

Pitanje o posebnom pravu slovjenskih naroda kao jedinstvenoj cjelini danas još nije riješeno. Toliko se ipak danas već sigurno znade, da one pravne uredbe, koje su se isticale kao osobite manifestacije slovjenske miroljubive ćudi, nijesu onako specijalno slovjenske uredbe, kako se je to u prvome zanosu držalo, nijesu one niti neposredni produkat ćudi slovjenskih naroda. — Nije se doduše mogla uzdržati niti protivna teorija, da se ove uredbe javljaju samo kod naroda na najnižem stupnju kulture, koji stupanj da su zapadni narodi već odavna svladali. No može se dokazanim uzeti, da su stanovite okolnosti, stanoviti uzroci i u drugih neslovjenskih naroda izazvale ako i ne iste to barem posve slične uredbe. Vjerojatno je doduše, da je i sama ćud slovjenskih naroda utjecala na razvitak ovih uredaba ; a još je vjerojatnije, da je ćud slovjenskih naroda vrlo važan faktor za podržavanje ovih uredaba. Nema sumnje, da u narodu, u kome postoji porodična imovinska zajednica ili opet u kome postoji zemljišna zajednica s periodičkim prerazdijeljivanjem, mora da su altruistička čuvstva spram drugih članova ovakovih zajednica dosta jaka, da svladaju egoizam, koji se protivi takovim zajednicama. U takovih naroda mora da je altruizam u nekoj mjeri jači od egoizma. Radi toga su slavenofilski učenjaci toliko slavili miroljubivost i sklonost k mirnome društvenome životu slovjenskih naroda ; radi toga su ti Slavenofili isticali, kako se ta svojstva slovjenskih naroda manifestiraju u pomenutim uredbama. No Slavenofili pogriješili su u tome, što su tu svoju teoriju spojili sa starim pričama o zlatnoj prvoj dobi, gdje nije bilo egoizma. I to su protivnici panslavizma dobro upotrebili i postavili teoriju, da se ovakove uredbe javljaju kod svih naroda na najnižem stupnju kulture, a da se individualizam (pravije egoizam) razvija porastom kulture. Posve je prirodn^ da se ovakova apsurdna teorija nije mogla trajno uzdržati. Inače morali bisn doći do zaključka, da su bezobzirni, okrutni divljaci, koji žive od dana dan, koji se ni na koga ne obaziru, koji su podvrgnuti samo momentalni utiscima, koji su do skrajnosti sebični i samovoljni najveći altruiste ; a da : ljudi naobraženi, kod kojih je dioba rada do skrajnosti provedena, koji jed:

bez drugoga ne bi mogli živjeti itd., najveći egoiste. Danas kad je i egoizam a s njime opet druga vrsta „statusa naturae", našao u filozofu Nietzscheu osobitog zagovornika i štovatelja, pojavila se je nova pangermanska teorija (Woltmann, Wilser, Reimer itd.), koja uči, da su plavokosi dugoglavi Germani (Nijemci) po svojoj naravi egoistički nadljudi, kojima je sudjeno, da vladaju nad kratkoglavim altruističkim Slovjenima.

Obzirom na to ne može se reći, da teorija o posebnom pravu slovjenskih naroda nema nikakve podloge. Samo ta specijalnost slovjenskoga prava ne će toliko sastojati u tome, da Slovjeni imadu posebne pravne uredbe, kakovih drugi narodi ne imadu, koliko u tome, da uredbe, koje postoje i u drugih naroda, imadu u slovjenskih naroda svoj posebni altruistički značaj i tako koji puta postaju donekle posebnim uredbama, koje su samo slične uredbama u drugih zapadnjačkih naroda.

Kako je već spomenuto, Bogišić je hotio, da istraži pravo slovjenskih naroda kao posebnu cjelinu. U tome nije se mogao osloniti niti na pisane zakone, niti na ono, što je već o tome bilo napisano, već je bio upravo prisiljen, da se sam izravno dade na proučavanje pravnog života u slovjenskih naroda. Tako je došlo do toga, da je Bogišić otvorio novi put u pravnoj znanosti. Počeo se je baviti proučavanjem pravnog života u narodu, a napustio suhoparno tumačenje mrtvog slova zakona.

No Bogišić bio je još učenik Arndtsa, Rudorrfa, Windsheida. A utjecaj njihov na Bogišića i ugled njihov u ono doba bio je tolik, da se Bogišić nije mogao oteti teorijama pozitivističke struje, koju su ovi glasoviti romaniste zastupali. Uslijed toga i njemu je skup nekih noıama „prius", iz koga tek potječe pravni život. Zato je i Bogišiću, kao što Savignyu i Puchti običajno pravo jedina još izlika, uz koju može pravni život promatrati nezavisno od državnih zakona. I on se je tom izlikom poslužio upravo u obilnoj mjeri. Njemu je ime „običajno pravo" doista samo izlika. Pače on ide tako daleko, da svoje promatranje pravnog života ni ne nastoji da prekrije s tom izlikom zvanom „običajno pravo." On ne pita više, da li se je tu razvila ova ili ona norma običajnoga prava, iz koje potječu odredjene posljedice u pravnome životu, po gotovo ne pita on, da li ta norma ima ona svojstva, koja Puchta traži za običajno pravo. Pače on ne ispiıe, da li su odnošaji, koje opisuje, uredjeni kakovim državnim zakonom. obično izravno ispituje, kakova subjektivna prava ima čovjek, koji se azi u ovome ili onome položaju ; on izravno ispituje, s kakovim posljediıa radja ovaj ili onaj pravni odnošaj, ovaj ili onaj pravni posao ; a pri tom obazire se niti na norme običajnog prava niti na norme pisanog zakon .ojima se ti odnošaji uredjuju.

Tako je Bogišić pred trideset godina nehotice u praksi zastupao one misli, koje danas u teoriji zastupa škola slobodnoga prava. I to je ono, što njegov prijatelj nepravnik Hellwald ističe kao osobitu zaslugu. Bogišić se je pri tome dakako još uvijek služio izlikom, da on ispituje samo običajno pravo ; ali doista ispitivao je on, kako bi rekao novi Gnaeus Flavius, slobodno pravo, t. j. pravni život, koji postoji u narodu nezavisno od državnih zakona i od t. zv. norama običajnoga prava.

Premda je Bogišiću običajno pravo samo izlika, ipak teorija o običajnom pravu radja u njemu predrasudama, kojih možda ne bi bilo, da nije bio preokupiran s tom teorijom. Tako po toj teoriji o običajnom pravu, mora se norma običajnog prava, da postane takovom, kroz dugo vremena vršiti ; t. j. kroz dugo vremena moraju se ponavljati čini, u kojima se sastoji tobožnje vršenje takove norme. Radi toga mora se takodjer uzeti, da sve uredbe, koje su tobože uredjene s normama t. zv. običajnoga prava, postoje već odavna, da su one isto tako postojale već u davnoj prošlosti. Do toga zaključka morao je i Bogišić doći, kad se je već poslužio izlikom običajnoga prava i kad je već prihvatio teoriju o običajnom pravu. Bogišić ne drži doduše poput Majewskoga i poput sastavljača kraljičino-dvorskog i zelenogorskog rukopisa, da su pojedine pravne uredbe u slovjenskih naroda uredjene bile već u nekom svetom zakoniku, koga su praoci današnjih Slovjena donijeli iz Indije.

U opće mora se s pohvalom priznati, da se Bogišić nije mnogo obazirao na kraljičino-dvorski i zelenogorski rukopis, koji je drugima u ono vrijeme bio najjači argumenat za starost pojedinih pravnih uredaba. Bogišić kao da je već pred četrdeset godina slutio, da je taj rukopis prosti falsifikat. — Bogišić drži ipak, da su uredbe, koje danas žive u narodu bez obzira na zakonske propise, postojale već u davnoj prošlosti. U tom nazoru potkrijepljuje ga to, što su onda svi učili, da su ove uredbe postojale u dalekoj prošlosti, i to ne samo kod pojedinih nego kod svih slovjenskih naroda. U toj pretpostavci nalazi on takodjer i neki argumenat, da je pravo slovjenskih naroda jedinstvena cjelina. Konačno u tom nazoru potkrijepljuju ga priče o zlatnoj prvoj dobi, u kojoj još nije bilo egoizma, nije bilo individualnog vlasništva.

Ne možemo ovdje da se upustimo u potanje analiziranje Bogišićevih misli i pojedinih njegovih djela. O njegovim djelima i onako sastavljene su već premnoge ocjene i izvještaji, a donio je neke od tih izvještaja i ocjena i naš „Mjesečnik.“ Istaknut ćemo ovdje samo neke od posljedica, s kojima radja nazor Bogišićev, da neke specijalno slovjenske pravne uredbe, napose zadruge, postoje već od davnine.

Bogišić uza sve to, što je držao zadrugu tako prastarom uredbom, imao je ipak bistar pogled u pravni život naroda i dobro je shvatio mnogo

toga, što njegovi savremenici nijesu ni iz daleka tako dobro shvaćali. Tako n. pr. po njegovom je nazoru zadružna imovina „condominium ne samo sadanjijeh članova obitelji nego i budućijeh, a pojedinci nijesu nego kao po redu dolazeći uživaoci (usufructuarii)“ te imovine (Pravni običaji u Slovena, str. 30.) Prema tome smatrao je on zadrugu jurističkom osobom, a zadrugare nekom vrstom destinatara. S druge strane njemu, kao dobrom romanisti, bilo je vrlo dobro znano, da se juristička osoba javlja samo uz visoki stupanj pravnog i kulturnog razvitka. Pa ipak je tvrdio, da su zadruge, dakle jurističke osobe, postojale u davnoj prošlosti. Ovo očito protuslovlje nastoji Bogišić poput mnogih drugih prekriti time, da neće izravno već samo na pomenuti način, neizravno da označuje zadrugu jurističkom osobom.

Bogišić pozivlje se doduše u dokaz, da je zadruga postojala u davnoj prošlosti na Jirečeka, Šafařika, pače i na Prokopija (dočim se ne pozivlje na kraljičino-dvorski i zelenogorski rukopis) ; no svi ovi njegovi dokazi ne vrijede ništa ; glavno je, da je Bogišić iz pomenutih već razloga bio prisiljen uzeti, da je zadruga postojala u davnoj prošlost i.

Teorija običajnoga prava nepovoljno je djelovala na Bogišića i u tome, što je već radi naziva „običaj“ previše se bavio istraživanjem kojekakvih običaja, u kojima ne sastoji pravni život, pače koji na pravni život ni ne utječu. Tako na daleko i široko opisuje običaje kod ženidbe. — Ovakovo pak opisivanje dovodi strani svijet samo na misao, da narod, čiji pravni običaji se ovako opisuju, ne zna još razlikovati pravo od morala i od pravila pristojnosti, da su kod tog naroda sve ove norme još pomiješane. Dalje izvodi se iz takovih opisa, da se kod takovog naroda čitavo pravo gubi u suvišnim formama, kao kod najprimitivnijih naroda. — Istina je doduše, da Bogišić nije propustio istraživati ni bitnih momenata u pravnome životu. No istraživanje ovih bitnih momenata mnogo gubi uslijed istraživanja nebitnih momenata.

Kako je Bogišić prvi u istraživanju pravnog života nezavisno od državnih zakona (i norama običajnoga prava), morao si je sam konstruirati takodjer i metodu takovog istraživanja. Njegova metoda sastoji u tome, da si je sastavio najprije pitanja o pojedinim odnošajima, pravima, pravnim poslovima itd. ili, kako bi on sam rekao, o pojedinim običajima, a zatim je tražio odgovore na ta pitanja. Pitanja ova stvarala su uslijed toga ne samo program nego upravo skelet njegovom istraživanju. Ona su opisivača u velikoj mjeri ograničivala. Gdje je kod odgovaranja posredovao sam Bogišić, nije ipak to ograničivanje tol'ko škodilo. Mnogo je više škodilo ono kod odgovora, gdje on sam nije posredovao, kod t. zv. pismenih odgovora. — Stavljena pitanja ograničavala su odgovaraoce ne samo u tome, što na ono, što nije bilo u pitanju, nijesu u opće odgovarali, nego i u tome, što su htjeli poslužiti s čim boljim odgovorom ;

a u tu svrhu obično su u svojim opisima pretjerivali; isticali su ono, što se iznimno dogadja; a propuštali istaknuti ono, što se obično dogadja, držeći, da to nije vrijedno opisivati, da to svatko znade.

No takovim posljedicama bilo je teško predusresti. Do onda nije se pravni život naroda u znanstvene svrhe nikako proučavao. Trebalo je tu otvoriti novi put. A Bogišić otvorio je put, na kom ga slijede učenjaci svjetskoga glasa poput Posta, Kohlera i drugih. Pače Kohler, Post i drugi mjesto da su u tom načinu spram Bogišića uznapredovali, oni za njim daleko zaostaju. Kod njih se još više vidi, kako je odgovaralac bio sa stavljenim pitanjem preokupiran. Osim toga ako je odgovaralac nešto slobodniji, ili ako ne daje onakav odgovor, kakav se u pitanju želi postići, običaje Kohler još napose tumačiti takav odgovor i dati mu drugo značenje, nego li je odgovaralac htio. — Boljeg pak načina za istraživanje pravnog života u nekom narodu nije nitko našao. Kod Bogišićevog istraživanja bilo je i to dobro, što je on narod, čiji je pravni život istraživao, u dušu poznavao. Tako da, makar je i bio preokupiran s različnim predrasudama, ipak nije mogao nikada predaleko zastraniti. Post, Kohler i mnogi drugi istražuju pravni život u narodu, koji im je posve nepoznat.

Žalibože bio je Bogišić preokupiran s mnogim za samo istraživanje štetnim predrasudama. Spomenusmo već predrasudu, da se sav pravni život, koliko se ne oslanja na pisane zakone, oslanja na neke norme običajnoga prava, koje su se razvile u dalekoj već prošlosti. Uslijed toga drži on, da sve, što nema oslona u novijim pisanim zakonima, postoji u narodu već mnogo i mnogo vijekova; a propušta ispitivati uzroke, koji su doveli narod do takovog shvaćanja, do takovog pravnog života. Nasuprot tome nastoji dokazivati, da se to shvaćanje, koje je već tako staro počimlje gubiti. (Posve prirodno: ono, što je već tako staro, mora jednom da izgine). Radi toga opaža se kod njega ona težnja, da s dokazivanjem, kako nestaje starih dobrih običaja, dokaže, kako se u narodu gubi pravni život, koji bi odgovarao njegovom shvaćanju, u opće kako se u narodu gubi svaki pravni život.

Posve je prirodno, da ovakovo dokazivanje samoj stvari mnogo škodi; a škodi i narodu, kod koga se ovako tobože svaki samostalni pravni život gubi. Stranci, koji čitaju ovakovo opisivanje i dokazivanje, dolaze i nehotice do uvjerenja, da se tu radi o narodu, koji kroz vijekove i vijekove u kulturi nije ni za korak odmaknuo, koji treba iz vana ljude, da ga prosvijetle, Ovakav narod, čini se, da treba strane prosvjetitelje, da ga trgnu iz njegova mrtvila i da zavladaju nad njime.

Kako je već rečeno, Bogišić je tražio posebno pravo slovjenskih naroda. Da takovo konstruira, trebao je naći neke osobite razlike izmedju prava slovjenskih naroda i prava drugih naroda. A kad je tobožnje te razlike našao, nastojao ih je prikazati većima, nego li doista jesu. U tome dakako slijedio

je on samo slavenofilsku školu. Pače on je u tim opisima daleko manje pretjerivao nego li drugi Slavenofili.

Tako je n. pr. polazio on s predrasude, da zadruga mora sastojati iz više obitelji. (Sastoji li zadruga iz jedne obitelji činilo se starim Slavenofilima, nema razlike izmedju zadruge i obitelji u drugih naroda. Osim toga kad je zadruga tako stara, a nedijeliva je, mora da sastoji iz više obitelji i mnogo članova.) Stavio je na čelo svog zbornika 1. pitanje: „je li u vašemu mjestu ili okolici običnije da ljudi živu u obitelji sastavljenoj iz više užijeh familija ili naprotiv, da svaki oženjeni čovjek napose živi i sam svojom ekonomijom upravlja?“ Ako je iz koga mjesta dobio na ovo pitanje odgovor, da u tome mjestu običnije svaki oženjeni čovjek napose živi i sam svojom ekonomijom upravlja, držao je riješenim, da u tome mjestu nema zadruga, pak odgovaralac iz takovog mjesta nije na sva ostala pitanja o zadruzi ništa trebao odgovoriti. Pošto je ovako već u samom prvom pitanju odredio, da zadruga mora sastojati iz više porodica, posve je prirodno, da i prema odgovorima na to pitanje mora zadruga sastojati iz mnogo porodica.

Isto tako pretpostavljao je i Bogišić poput ostalih Slavenofila, da se zadruga nikad ne dijeli. Kad bi se dijelila, ne bi mogla sastojati iz toliko članova; kad bi se dijelila, ne bi bila ništa osobita spram obitelji u drugih naroda; kad bi se dijelila, ne bi mogla biti tako stara, kako je Slavenofili žele prikazati, ona bi se onda u najboljem slučaju kod svake diobe obnavljala. Pri tome nijesu niti Bogišić niti drugi Slavenofili htjeli pogledati u starije krajiške zakone, da se osvjedoče o starosti i nedijeljivosti tih zadruga. Mjesto toga pitao je Bogišić „ima li tako velikijeh zadruga, da bi cijelo selo ili općinu sačinjavale i kako se nazivlju ta sela: da li prezimenom zadruge kako li?“

Kasnije doduše uvidio je Bogišić, da zadruga ne mora sastojati niti iz više obitelji, niti ne mora ona biti nedijeliva. Uvidio je da nema razlike izmedju zadruge i inokoštine. Došao je do toga, da naziv „zadruga“ ne živi u narodu, da se njime označi ono, što s tim nazivom označuju Slavenofili. Sve je on to razložio u pomenutoj raspravi „de la forme dite Inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates.“ No ta rasprava tumačila se je, kao da je Bogišić pored zadruge našao još jednu vrstu obitelji, „inokoštinu“, koja se razlikuje kako od zadruge tako i od obične gradjanske obitelji.

Bogišić, kako se iz pomenutoga vidi, nije se zadovoljio samo s time, što je na pomenuti način proučio pravni život naroda. On je pošao i dalje, pa je obzirom na rezultat tog proučavanja sastavio osnovu, koja je postala zakonom. Zakon taj zadivio je svojom originalnošću čitav naobraženi svijet, koji do onda nije bio naučan da se zakoni na ovakav način stvaraju. Radi toga i pisalo se je toliko o tome zakoniku na svim skoro jezicima većih naroda. Pisalo se je o tom zakoniku, koliko o rijetko kom drugome zakoniku.

Povodom smrti Bogišićeve donijeli su mnogi pravnički a i nepravnički časopisi dulje ili kraće članke o njegovom životu i radu. Osobito lijepi članak donijela je „Revue de droit international et de législation comparée“ od M. R. Vesnića. Vesnić veli u tome članku: pravna znanost izgubila je s Valt. Bogišićem jednog od najboljih radnika, slovjenski svijet jednog od najslavnijih svojih reprezenatanta, a starodrevna dubrovačka republika sina, s kojim se je s punim pravom mogla ponositi. Djela njegova preživjet će ga, i on će ostati u uspomeni i časti svojih sunarodnjaka uz bok velikog Dubrovčana XVIII. vijeka — R. Boškovića.

Dosta opsežan životopis V. Bogišića donio je S. S. Bobčev u svom „Юридически прѣгледъ“ str. 257.—263. O smrti V. Bogišića obavjestio je i naš „Mjesečnik“; srpski „Архив за правне и друштвене науке“ (str. 327.); češki „Pravník“ (str. 312.) i „Slovenski pravnik“. O pogrebu V. Bogišića i o govorima prigodom pogreba, osobito je opsežno izvjestio dubrovački „Srđ“. — O dje'atnosti V. Bogišića kao školskog savjetnika za banatsko-srijemsku krajinu donijele su povodom Bogišićeve smrti podulji članak (u dva broja) naše „Narodne Novine“.

